

ՄԱՄՈՒԼԻ ԲԱԺԻՆԸ

Հր. ԱՃԱՌԵԱՆ , թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ , (Էմինեան Ազգագր. ժողովածու , հրտկ. Հաղարեան ձեմ. արեւել. լեզ. , հտ. Գ) . Մոսկ. -Վլադիպո . 1902 : 8⁰ էջք VIII+381 : Գինն է՝ 4 Ֆր. :

Հայերէն լեզուն նոր շրջանի մը կը թեւակոխէ թաթարական ցեղերու Հայաստանի տիրանալէն սկսած : Այս տիրապետութիւնը կատարուած է հետեւեալ կարգով , ինչպէս կը գրէ պ. Աճառեան .

«Թուրքերու յարաբերութիւնը հայոց հետ կ'սկսի ԺԱ. դարուն , երբ առաջին անգամ Տուղրիլ քէգի առաջնորդութեամբ Հայաստան կ'արշաւեն 1021 թուականին՝ Վասպուրականի կողմէն եւ կը յառաջանան մինչեւ Նախջուան , ուրկէ ետ դառնալով կ'անցնին Պարսկաստան . Տուղրիլ տիրելով ամբողջ Պարսկաստանի , դաշն կը կապէ հազարացոց հետ եւ կը հիմնէ պարսկական թուրք տէրութիւնը :

«1042-ին դարձեալ կ'արշաւէ Տուղրիլ Հայաստան եւ կը յառաջանայ մինչեւ Նիգ դաւառը եւ յաղթուելով մեր Գագիկ Բ. թագաւորէն , կը դառնայ Վասպուրական :

«1047-ին երրորդ անգամ կ'արշաւէ Տուղրիլ , կուգայ Վան եւ քըսանըչորս դաւառներ աւերելով կը հասնի մինչեւ Վաղարշաւան : Յաջորդ տարին չորրորդ ասպատակութեամբ կուգայ Բասեն ու կարին եւ կը տիրէ մինչեւ արեւմուտքէն Եկեղիք , հիւսիսէն Սպեր եւ Տայք , հարաւէն մինչեւ Տարօն , Հաշտեանք եւ Խորձեանք : Տուղրիլ դեռ ուրիշ մի քանի արշաւանքներէ ետք մեռնելով՝ ասպարէզը կը թողու իր եղբայր եւ յաջորդ Ալփասլանին , որ կը յառաջանայ մինչեւ Կեսարիա : Ասոր ալ որդին եւ յաջորդը Մելիքշահ (1086—1092) իր իշխանութեան տակ կ'առնէ բովանդակ Հայաստանը :

«Մելիքշահի մահուանէն ետք կը կազմուին այլ եւ այլ այլազգի ամիրայութիւններ , ինչպէս Շահի Արմէնի (Վանայ ծովին արեւմտեան հիւսիսային կողմը) , Դուինի , Անիի , Կարսի ամիրայութիւնները :

Այս ամիրայութիւնները ժամանակ մը տեւելէ ետք՝ կուգան վրացիք , որոնք Հայաստանի հիւսիսային եւ արեւելեան մասերը պարսիկներէն մաքրելով , կը տիրեն երկրին մինչեւ մոզոյ թաթարներու արշաւանքը :

Մոզոյ-թաթարներուն յարաբերութիւնը հայոց հետ կ'սկսի 1226 թուին : Այս թուին ձինկիզ խանի որդին ձէլալէտտին փախչելով իր երկրէն , կուգայ Հայաստան եւ ամէն կողմ աւերելով՝ կը հասնի մինչեւ Իկոնիոն : Հոս Փոքր-Ասիոյ եւ ասորոց այլազգի եւ լատին իշխանները միանալով Կիլիկիոյ մեր Հեթում թագաւորին հետ , կը վռնտեն զինքը Արեւելք :

Բայց թաթարներու բուն արշաւանքը տեղի կ'ունենայ 1236 թրւին, երբ Չարմաղան զօրավարը կ'արշաւէ Հայաստան եւ կ'առնէ Անին ու Կարսը: ասոր յաջորդ Բաշու զօրավարը 1242-ին կ'առնէ Կարին, Ծովք, Վասպուրական, Տուրուբերան: եւ այսպէս մինչեւ Միջագետք տիրելով՝ ամբողջ Հայաստանը կը դնէ թաթարական տիրապետութեան տակ: Այս տիրապետութիւնն ալ կը տեւէ մինչեւ 1340 թիւը:

«1340 թուին թաթարական տէրութիւնը կը կործանի եւ այլեւայլ փոքրիկ տէրութիւններ կը ծնին անկէ: Հայաստանի մէջ ալ կը ձեւանան զանազան իշխանութիւններ: իշխող կը դառնան Պաղտատի խանը, արեւմտեան կողմէն թիւրքմէնները, արեւելքէն պարսիկները եւ հարաւէն քուրդերը: Այս վիճակն ալ կը տեւէ մինչեւ 1387:

«1387-ին Էօղպէկ-թաթարներուն առաջնորդը Լէնկթիմուր կը մըտնայ Հայաստան եւ ամբողջ երկրին տիրելով՝ կ'անցնի Փոքր-Ասիա՝ օսմանցոց երկիրը եւ յաղթելով Տաճկաց Սուլթանին՝ կը դառնայ թաթարիստան: Հայաստան Էօղպէկներուն ձեռքը կը մնայ մինչեւ 1405, այսինքն Լէնկթիմուրի մահը:

«Լէնկթիմուրի մահուանէն ետք Հայաստան դարձեալ կ'անցնի քուրդ, թիւրքմէն եւ պարսիկ իշխաններու ձեռքը, մինչեւ որ Ուղուն-Հասան բարձրանալով պարսից դահին վրայ, կը տիրէ ամբողջ Հայաստանին՝ 1468 թուականին: Ուղուն-Հասան իր իշխանութիւնը աւելի ընդարձակել ուղեւոր կը մանէ Փոքր-Ասիա՝ օսմանցոց երկիրը: Սուլթան Մէհմեմէտ Բ., որ Պօլիսին տիրելով բիւզանդեան կայսրութեան տէր էր դարձած, Ուղուն-Հասանի դէմ կուգայ եւ յաղթելով անոր՝ կը տիրէ արեւմտեան Հայաստանին (1473):

«Այս բանը օսմանցիներու առաջին յարաբերութիւնն է հայոց հետ: Ասկէ ետք Սէլիմ Ա. 1514-ին կը տիրէ Հայաստանի արեւմտեան եւ հարաւային մասին՝ մինչեւ Ուրմիոյ ծովակը: Սիւլէյման կ'առնէ արեւելեան Հայաստանը: Մուրատ Գ. 1575-ին արշաւելով, պարսիկները կը յաղթուն եւ ամբողջ Հայաստանը, Վրաստանը, Ասորպատականը՝ թաւրէֆն ալ միասին, գաշնադրութեամբ կը յանձնեն Օսմանցոց (1585):

«Այնուհետեւ կռիւնները կը շարունակուին եւ Հայաստան մէջ մը օսմանցոց ձեռքը կ'անցնի եւ մէջ մը պարսից: Բայց սովորաբար արեւելեան մասը կը մնայ պարսից, իսկ արեւմտեանը օսմանցոց: Այսպէս կը հասնի մինչեւ 1746:

«Այս ժամանակները կ'սկսին ռուսական կռիւնները՝ նախ պարսից եւ յետոյ օսմանցոց հետ: Ռուսերը 1828-ի գաշնադրութեամբ պարսից հետ եւ յետոյ 1829-ի եւ 1878-ի գաշնադրութեամբ օսմանցոց հետ՝ կը գրաւեն Հայաստանի այլ եւ այլ մասերը:

«Այս ամբողջ արշաւանքներու եւ տիրապետութեանց շարքը ամփոփելով հետեւեալ ցուցակին մէջ՝ կը տեսնենք թէ Հայաստանը իրենց գերիշխանութեան տակն են առած հետեւեալ ցեղերը:

Արձուճեալ թուրքեր	1021—1092
Այլազգի ամիրաներ	1092—1124
Վրացիք	1124—1226
Մոզուլ-թաթարներ	1226—1340
Թուրքմէն , պարսիկ , քուրդ	1340—1387
Էօզպէկ-թաթարներ	1387—1405
Թուրքմէն , պարսիկ , քուրդ	1405—1468
Պարսիկներ	1468—
Օսմանցիք	1473—

«Յուշակէս կը տեսնուի որ հայ ժողովուրդը գրեթէ 900 տարի գերիշխանութեան տակն է ապրեր թուրք-թաթարական ցեղին այլ եւ այլ ճիւղերուն . այն է Արձուճեալ թուրքեր , Պարսկաստանի թուրքեր , մոզուլ-թաթարներ , էօզպէկ-թաթարներ , Թուրքմէններ եւ վերջապէս օսմանցի թուրքեր : Այս ցեղերը թէեւ առանձին առանձին անուններ կը կրեն , բայց այնքան մեծ տարբերութիւն մը չունէին իրարմէ : Օսմանցի թուրքերը , որ ներկայապէս Հայաստանի մեծագոյն մասին տէրն են , հայոց վրայ տիրել եւ ազդել սկսած են 1473-ին . եւ այս ազդեցութիւնը կը շարունակուի չորս դարերէ ի վեր : Թէեւ օսմանեան տիրապետութիւնը քանի քանի անգամ պարսկական նուաճումներով ընդմիջուած է եւ հետզհետէ կը փոքրանայ Ռուսական յառաջխաղացութեամբ , սակայն նա ա՛յնքան զօրեղ է եղած եւ հայերը ա՛յնքան շրջապատուած են թուրքերով , որ ազդեցութիւնը միշտ տեւական եղած է :

«Այս երկարժամանակեայ ազդեցութեամբ է , որ բազմաթիւ թուրքերէն բռներ , ոճեր եւ ասացուածներ մտած են մեր խօսակցական լեզուին մէջ . եթէ ի նկատի առնենք մեր արդի ժողովրդական բարբառը՝ կը տեսնենք թէ ամէնէն աւելի զօրեղ մասը կը ներկայացնէ թրքական տարրը , որ տեղ տեղ կը գերազանցէ մինչեւ անգամ հայերէնը : Աշխարհաբարի այժմեան շարադասութիւնը՝ որ թոշտովին հակառակն է գրաբարի շարադասութեան եւ ընդհակառակը թոշտովին նոյնն է թուրքերէնի շարադասութեան հետ , առ հասարակ մեր հայագէտներու կողմէ համարուած է իբր անկախ եւ ինքնուրոյն կերպով ձեւացած բան մը . բայց դեռ քննելու գործ է թէ արդեօք մեր լեզուին այս ահռելի յեղաշրջումը նմանապէս թրքական ազդեցութեան արդիւնքը չէ՞ : »

Արդ՝ այս գիրքը թուրքերէնէ հայերէնի մէջ մտած բռներու շտեմարանն է , զոր գնահատած է նաեւ պ. Մէյէ , Journ. Asiat.ի մէջ ընդարձակ մատենախօսականով մը : Երանի՛ պ. Մէյէին , որ Աճառեանի նման յամառ աշխատող եւ բանիբուն աշակերտ մ'ունեցած է :